

DANYI GÁBOR

Transznacionális diffúzió, ellenzéki „legendák”, képzeletbeli körforgások

A lengyel Szolidaritás mozgalom nem hivatalos recepciója
Magyarországon az 1980-as évek elején

Az 1970-es évek második felétől a különböző eszmék, írások, cselekvési módok és stratégiák az országhatárokat áthágva szóródtak szét, és termékenyítették meg egymást, nagy hatást gyakorolva az ellenzékiiség és a kulturális ellenállás formáira, és jelentős mértékben átalakítva a szovjet blokk országainak politikai klímáját. Ezt a jelenséget nevezzük transznacionális diffúciónak.¹

A kelet-európai demokratikus átalakulásokat megelőző másfél évtizedben a szovjet blokkban Lengyelország számított a transznacionális diffúzió centrumának. A különböző ellenzéki csoportok (elsősorban a Munkásvédelmi Bizottság [KOR] és a Mozgalom az Emberi és Polgári Jogok Védelmére [ROPiO]) fokozatos megszerveződése és intézményesülése Helsinkit követően, majd a szovjet blokkban eladdig példátlan független szakszervezet, a Szolidaritás létrejöttével 1980-ban rendkívüli mértékben inspirálta a régió ellenzéki csoportjainak tevékenységét, és követhető mintát kínált számukra.² Ebből a szempontból különösen izgalmas periódusnak mutatkozik az 1980-as évek eleje, hiszen a Szolidaritás mozgalom létrejöttével és legális működésével a

¹ Padraic KENNEY: Opposition Networks and Transnational Diffusion in the Revolutions of 1989. In: Gerd-Rainer HORN–Padraic KENNEY (eds.): *Transnational Moments of Change: Europe 1945, 1968, 1989*. Rowman & Littlefield, Landham, MD, 2004. 207–223.

² Uo. 208.; Padraic KENNEY: *A Carnival of Revolution. Central Europe 1989*. Princeton University Press, Princeton-Oxford, 2002. 15.

transznacionális diffúzió is felerősödött, a Lengyelországban és a többi szocialista országban tevékenykedő ellenzéki csoportok közötti cserefolyamatok rendkívül intenzívvé váltak. Nem volt ez másként Magyarország viszonyában sem.³

Igaz, az ellenzékiiség szempontjából Magyarország radikálisan különbözött Lengyelországtól.⁴ A Kádár-korszakban, amelynek légkörét hosszú évtizedeken át a forradalom leveréséből fakadó társadalmi trauma, a megtorlások rettenetét hangsúlyozó „emlékezetpolitika”, az általa újratermelt és fenntartott félelem, a közbeszédet uraló öncenzúra határozta meg, az ellenzékiiség lehetőségei meglehetősen szűkösek és korlátozottak voltak.⁵ Ehhez az is hozzátartozik, hogy a Kádár-rendszer sikeresen pacifikálta a társadalmat, amely végül elfogadta a rendszer kínálta alkut, s az emelkedő életszínvonalért és létbiztonságért cserébe lemondott a politikai véleményformálásról, s hallgatott a rendszer érzékeny témáiról: a forradalomról és a kádárizmus kétes

³ A lengyel–magyar ellenzéki kapcsolatok történetéhez lásd Ferenc LACZÓ: *Between Authoritarian Self-Legitimation and Democratic Opposition. The Variety of Hungarian Reactions to the Rise of Solidarność and the Polish Crisis of 1980–81. Remembrance and Solidarity. Studies in 20th Century European History*, Issue nr 1. December 2012. 85–104.; Ervin CSIZMADIA: *Węgierska opozycja w epoce Jánosa Kádára. Zewnętrzne przykłady i strategia polityczna w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych [A magyar ellenzék Kádár János időszakában. Külső példák és politikai stratégia az 1970-es és 1980-as években]*. In: Tomasz KOZŁOWSKI–Jan OLASZEK (eds.): *Opozycja i opór społeczny w Polsce po 1956 roku [Ellenzék és társadalmi ellenállás Lengyelországban 1956 után]*. Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa, 2014. 151–174.; Tadeusz KOPYŚ: *Współpraca polskiej i węgierskiej opozycji w latach osiemdziesiątych XX wieku [A lengyel és a magyar ellenzék együttműködése az 1980-as években]*. *Pamięć i Sprawiedliwość*, 2010/2. 51–74.; MITROVITS Miklós: *A lengyel hatás a demokratikus ellenzék tevékenységére, 1980–1981. Századok*, 2019/2. 403–428.; Miklós MITROVITS: *Polski wpływ na proces kształtowania się opozycyjnych partii politycznych na Węgrzech (1981–1989) [Lengyel hatás az ellenzéki politikai párttá alakulás folyamatára Magyarországon (1981–1989)]*. *Pamięć i Sprawiedliwość*, 2019/1. 181–210.; MITROVITS Miklós: *Tiltott kapcsolat. A magyar–lengyel ellenzéki együttműködés 1976–1989*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2020.

⁴ Erről lásd MITROVITS Miklós: *Tiltott kapcsolat*. I. m. 13–35.

⁵ Erről bővebben: DANYI Gábor: *„Körbe nyitott ablakok”. A magyar szamizdat késő megjelenésének okairól. Szépirodalmi Figyelő [Határátlépés]*, 2014/5. 21–38.; GYÁNI Gábor: *A megtorlás és az emlékezet narratívái*. In: Uő.: *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010. 304–320.

eredetéről. A konszolidációval fokozatosan az értelmiség is integrálódott a nyilvánosság hivatalos keretei közé, amely a szovjet blokkon belül relatív vitaszabadságot és a párbeszéd látszatát kínálta. A hatvanas évek végére a kádárizmus látványos eredményeket ért el az életszínvonal terén: gyors ütemben épültek a lakótelepek, szociális intézkedéseket vezettek be, az otthonokban tömegessé váltak a különböző háztartási eszközök, elterjedt a televíziózás, amely a Kádár-korszak legfontosabb propaganda-eszközüvé vált.

A hetvenes évek második felére azonban valamelyest megváltoztak a viszonyok. Megjelent egy új nemzedék, amelynek nem voltak közvetlen tapasztalatai az 1956-os megtorlásokról, és amely nem volt részese a „kádári alkunak”. Ezzel párhuzamosan a szovjet blokkban és a nemzetközi hidegháborús küzdőtéren nagy léptékű változások zajlottak le, beleértve a Helsinkiegyezmény 1975-ös aláírását, az emberi jogi diskurzus felerősödését, valamint a kelet-európai ellenzéki csoportok – mindenekelőtt a KOR, valamint a Charta '77 – tevékenységét.

E tényezők együttállásának köszönhetően a hetvenes évek második felében színre lépett az ellenzéki tevékenységet nyíltan vállaló magyar „demokratikus ellenzék”, amely sok szálon kapcsolódott a lengyel ellenzékhez, és saját működésének kereteit is a lengyelektől elsajátított programok és stratégiák jelölték ki. A „demokratikus ellenzéken” kívül azonban több olyan nonkonformista vagy rendszerkritikus közeg létezett Magyarországon, amely a hivatalos fogadtatástól homlokegyenest eltérő módon reagált a lengyel eseményekre. Ezek a nonkonformista csoportok és egyének leginkább a Magyarországon széles kiterjedéssel rendelkező „szürke zónában” voltak aktívak, vagyis a kulturális élet hivatalos, de a hatalmi centrumoktól távolabb eső és ily módon kevésbé ellenőrzött tereiben: kiállítóhelyeken, galériákban, művelődési házakban, klubokban, vagy éppen kis példányszámú (vidéki vagy helyi érdekeltségű) kiadványokban. Az ezekben a terekben folytatott nonkonformista tevékenység mindenekelőtt a „kulturális ellenállás” fogalmával írható le, amely abban különbözik a (politikai) ellenzékiségtől, hogy nem szembeszáll a hatalmi struktúrákkal, hanem inkább megkerüli azokat, gyak-

ran informális csatornákat és a kifejezés finomabb, szimbolikus formáit keresve.⁶

Érdemes hát áttekinteni a nem hivatalos reakciók széles tájképét az ellenzékiiség és a kulturális ellenállás kontextusában, számba véve azokat a gesztusokat, amelyek eddig kívül estek a témában végzett kutatások körén. Az effajta kutatások tükrében mérhető fel ugyanis a Szolidaritás mozgalom nemzetközi hatása, miközben a lengyel független szakszervezeti mozgalom története transznacionális dimenzióban is elbeszélhetővé válik.

Elméleti keretek: a „legenda”

Ehhez a vizsgálathoz a Padraic Kenney által kidolgozott rendszert hívom segítségül.⁷ Kenney a különböző ellenzéki csoportok közötti érintkezési módok öt típusát különböztette meg: a „szöveget” (text), a „legendát” (legend), a „zarándoklatot” (pilgrimage), a „futárt” (courier) és az „összehívást” (convocation). Bár a (lengyel-magyar) ellenzéki kapcsolatok transznacionális történetének átfogó vizsgálatához értelemszerűen valamennyi érintkezési módot számba kell venni, az alábbiakban csupán ezek egyikét – a „legendát” – helyezem középpontba, és a többi érintkezési mód szerepére csak részlegesen utalok. A „legenda” – írja Kenney – azt a fajta aktivizmust jelenti, amely azokra a mozgalmi tettekről szóló történetekre érkezik válaszként, amelyekről általában a földalatti sajtón, a külföldi médián vagy gyakran telefon-összeköttetésen keresztül lehetett tudomást szerezni. A legenda keretében tehát egy kívülről érkező, gyakran nagy földrajzi távolságokat megtévő impulzus hívott életre további ellenzéki gesztusokat.

Kenney kifejezése – tehetjük hozzá – természetesen nagyban támaszkodik a „legenda” fogalmának további jelentésrétegeire, amelyek felfejtése újabb szempontokat kínálhat az ellenzékiiség vizsgálatához. Ha a legenda epikai műfajának jellegzetességei-

⁶ Vö. Alena LEDENEVA et al. (ed.): *The Global Encyclopaedia of Informality I*. London, UCL Press, 2018. 336–339.

⁷ Padraic KENNEY: *Opposition networks...* I. m. 207–223.

ből indulunk ki, mindenekelőtt két szempontra érdemes kitérni: egyrészt a legenda hatására (egyben funkciójára és performatív erejére), másrészt a történelemhez való viszonyára. Először is, köztudott, hogy a latin kifejezés hagiográfiai eredetű,⁸ a *legenda* eredeti jelentése 'olvasandó', vagy 'olvasásra szánt'. Ennek megfelelően a keresztény kultúrkörben a legenda, amely a szentek életét beszélte el és azok csodatételeit dokumentálta, mindenekelőtt példaadásként szolgált a hívek számára. Másodsorban, a legenda epikai műfajára az is igaz, hogy rendelkezik ugyan történeti és topográfiai kötődéssel,⁹ a legenda alapját képező történelmi tény azonban fiktív köntösbe bújik: a történelmi tény, ahogy klaszszikus művében Hippolyte Delehaye írja, a közösségi képzelet kiszínezi és eltorzítja.¹⁰ Mégsem érdemes arról a kérdésről értekezni, hogy a legenda mennyiben tekinthető faktuális és mennyire fikciós elbeszélésnek. A néprajzkutató Wilhelm Nicolaisen – immáron a kortárs legendákat szem előtt tartva – amellett érvel, hogy a legenda esetében a történelem [history] és a történet [story] eggyé, egy „históriává” [historia] válik, a legenda igazsága az elmondásában rejlik, és a narratív aktus nem újraalkotja, hanem újként alkotja meg a múltat.¹¹ Az eddigiekhez harmadik szempontként hozzátehetjük, hogy a néprajzi megközelítés a legendákat az anekdotákkal, viccekkel és pletykákkal együtt a folklór regisztereibe utalja, ahol kiemelt szerep jut a szóbeli terjedésnek és azoknak a szituációknak, amelyekben a legenda újramondásra kerül.¹²

E három szempont az ellenzékiség transznacionális diffúziójának értelmezési keretében is rendkívül fontos. Ami a hatást illeti, a Kenney által tárgyalt legenda egyfajta ellenzéki példamutatást jelentett, az ellenzékiség manifesztációját, amelyet követni vagy

⁸ Hippolyte DELEHAYE: *The Legends of the Saints*. Transl. Donald Attwater. Fordham University Press, New York, 1962. 8.

⁹ Uo. 7.

¹⁰ Uo.

¹¹ W. F. H. NICOLAISEN: The Legend as Narrative Response. In: Paul SMITH (ed.): *Perspectives on Contemporary Legend. Proceedings of the Conference on Contemporary Legend*. Sheffield, University of Sheffield, 1984. 173.

¹² Lásd Jan Harold BRUNVAND: *The Vanishing Hitchhiker. American Urban Legends and Their Meanings*. Norton & Company, New York, 2003. 17–19.

megismételni lehetett. A legenda ily módon olyan performatív erőt hordozott, amely a hallott történetet cselekedetre váltotta. A történeti és topográfiai kötődéssel kapcsolatban elmondható, hogy miközben az „ellenzéki” legenda kötődött valamely lokalizálható csoport – például a gdański hajógyári munkások vagy a katowicei Wujek bánya bányászainak – tevékenységéhez, tagadhatatlanul rendelkezett fiktív dimenzióval, ami maga volt a (felnagyított) cselekvőképesség, ellenállás vagy hősiesség: a legenda ezáltal volt képes hatást gyakorolni és hasonló tetteket inspirálni. Harmadrészt az ellenzéki legendák terjedésében is rendkívül nagy szerep jutott a folyamatos újrarendezésnek: az ellenzékiesség megnyilvánulásairól szóló történetek a második nyilvánosság kiadványai, a Nyugatról sugárzó rádióadók vagy közvetlen telefon-összeköttetések segítségével terjedtek, de újratermelődtek a hétköznapi interperszonális kapcsolatokban is: folyamatosan újrarendezték, megvitatták, kibeszélték őket.

Mindez azt is jelenti, hogy a transznacionális áramlás a tényt szerű információk, kézzelfogható anyagok terjedése mellett egyfajta képzeletbeli keringést is jelentett: az ellenzékiesség legendájának – vagy, ha úgy tetszik, mítoszának – kialakulását és újratermelődését. A Charta '77 és a „legendás” Plastic People of the Universe elnevezésű csehszlovák underground rockegyüttes kapcsolatának feltérképezése során Jonathan Bolton emlékeztet rá, hogy „a képzeletbeli terjedés legalább annyira fontos volt, mint a valódi”.¹³ Ebben a kontextusban mindaz, ami Lengyelországban 1976-tól fogva végbement, nem csupán egy konkrét célokkal és kivehető politikai programmal rendelkező társadalmi önszerveződési mozgalom volt, hanem az „ellenzékiesség legendája” is.

A fenti értelmezési keretben arra keresem a választ, hogy a lengyel Szolidaritás létrejötte, majd a hadiállapot bevezetése milyen nem hivatalos gesztusokat hívott életre Magyarországon.

¹³ Angol eredetiben: „we must also remember that imagined circulations were just as important as real ones”. Jonathan BOLTON: *Worlds of Dissent. Charter 77, the Plastic People of the Universe, and Czech Culture under Communism*. Harvard University Press, Cambridge–London, 2012. 133. Vö. még Daniel MUZYCZUK: *Hues of independence*. In: David CROWLEY–Daniel MUZYCZUK (eds.): *Notes From the Underground*. Muzeum Sztuki, Łódź, 2016. 28–73.

Elsőként az underground zenekarok és a neoavantgárd művészet köreivel foglalkozom, majd kitérek a nyílt ellenzékiiséget vállaló demokratikus ellenzék tevékenységére, végül a hivatalos nyilvánosságban megjelenő eltérő hangokra is.¹⁴ Az egykori ellenzéki és nonkonformista megnyilvánulásokat – a terjedelmi keretek miatt a teljesség igénye nélkül – állambiztonsági anyagok, a második nyilvánosság kiadványai, valamint az egykori szereplők belső dokumentációi, visszaemlékezései és interjúi segítségével igyekszem rekonstruálni.¹⁵

A hivatalos fogadtatás

Mielőtt rátérnénk a Szolidaritás mozgalom nem hivatalos recepciójára Magyarországon, viszonyításképpen érdemes néhány szót ejteni a lengyel válság hivatalos fogadtatásáról is. Az 1976 utáni lengyelországi változások – mindenekelőtt a Szolidaritás létrejötte és tömegmozgalommá válása – a kommunista blokk országainak vezetői számára krízishelyzetet jelentettek, amit valahogyan kezelni kellett. Nem volt ez másként a magyar pártvezetéssel sem, amely – élén Kádár Jánossal – ellentmondásos helyzetben találta magát. Az 1980–1981-es lengyelországi válság ugyanis egyrészt alkalmat adott arra, hogy hangsúlyozzák

¹⁴ A terjedelmi korlátok miatt sajnos nincs módom kitérni a Szolidaritás recepciójának és propagálásának minden elemére, így nem foglalkozom az állambiztonsági jelentésekben dokumentált, köztereken végrehajtott egyéni akciókkal, a Magyarországon tartózkodó lengyel állampolgárok, továbbá a környező országokban (mindenekelőtt Romániában, Csehszlovákiában, Jugoszláviában) élő magyar kisebbségek és a nyugati emigrációban élő magyarok tevékenységével.

¹⁵ A levéltári anyagok közül kiemelkednek a budapesti Vera & Donald Blinken Open Society Archives (OSA) gyűjteményei, amelyek szamizdat kiadványokat, az ellenzéki szereplők korabeli belső dokumentációját, ellenzékiekkel készült interjúkat egyaránt magukban foglalnak. A kutatáshoz ugyancsak felhasználtam a budapesti Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának (ÁBTL) anyagait, amelyek számos esetben dokumentálták a lengyel ellenzékkel való szolidaritás kifejezésének különböző formáit. A neoavantgárd művészet vizsgálatához magától értetődő módon a budapesti Artpool Művészetkutató Központ részben online is elérhető gyűjteményében kutattam. A lengyel nyelvű forrásokat mindenekelőtt a varsói Karta Központ archívumában tanulmányoztam.

a magyar gazdaság jobb helyzetét, a magyar társadalom magasabb életszínvonalát és a magyar reformok hatékonyságát; másrészt azonban a lengyel fejlemények aggodalomra is okot adtak.¹⁶ A magyar vezetés értelemszerűen igyekezett megakadályozni azt, hogy a Szolidaritás eszmeisége, a „lengyel ragály” Magyarországra is áterjedjen, és a Szolidaritás nemzetközi jelenséggé váljon.

Ennek megfelelően a lengyelországi válság természetesen alapjaiban és közvetlenül érintette a magyarországi hatóságok munkáját: mindenekelőtt a hivatalos tájékoztatás és a kultúra-irányítás területét. 1981 nyaráig a magyar sajtó egy-két kivételtől eltekintve elhallgatásokkal operálva, ellenséges hangnemben számolt be a lengyel szakszervezeti mozgalomról, lényegében félretájékoztatva a magyar társadalmat a lengyel válság valódi okairól. Ez a hangnem 1981 nyarától lengyelelles propaganda-változott át, aminek az volt a lényege, hogy a lengyelek lusták, nem hajlandók dolgozni, és a lengyel sztrájkok árát majd úgyis a magyar munkásoknak kell megfizetniük.¹⁷ A magyar vezetés elégedetten nyugtázta a hadiállapot bevezetését. Ekkor Hajdú János riporter és újságíró a Magyar Televízióban azzal orientálta a magyar közvéleményt, hogy: „Végre egy jó hír Lengyelországból.”¹⁸

A magyar társadalom a lengyel válságról árnyaltabb képet csak a Szabad Európa Rádió híradásait hallgatva, vagy a magyar demokratikus ellenzék többnyire pár száz, legfeljebb egy-két ezer példányban megjelenő szamizdat kiadványait olvasva alkothattott. A lengyelekkel való szolidaritás gesztusaival azonban máshol is találkozni lehetett – igaz, elvétve. Magyarországon is

¹⁶ TISCHLER János: *„Hogy megcsendüljön minden gyáva fül”. Lengyelország és Magyarország a két nemzet sorsfordító történelmi eseményeinek idején, 1956-ban és 1980–81-ben.* Jelenkor Kiadó–1956-os Intézet, Pécs–Budapest, 2003. 183–249., különösen 188–190.; János TISCHLER: *Węry i Węrzy a kryzys polski 1980–1982* [Magyarország, a magyarok és a lengyel válság 1980–1982]. *Pamięć i Sprawiedliwość*, 2006/1. 95. A magyar vezetés reakcióiról lásd még MITROVITS Miklós: *Tiltott kapcsolat*. I. m. 156–177.

¹⁷ TISCHLER János: *„Hogy megcsendüljön minden gyáva fül”. I. m. 196–199., 229–232.*

¹⁸ Uo. 240.; HODOSÁN Róza: *Szamizdat történetek.* Noran Kiadó, Budapest, 2004. 74.

léteztek az autonómia és a szabadság apró és korlátozott körei, amelyek elutasították a lengyelelles propagandát, és gyakran saját csatornáikon keresztül tettek szert Lengyelországból érkező információkra. Ezek közé az autonóm módon szerveződő körök közé tartozott többek között az underground zenei és művészeti színtér.

Az underground zene

Az 1970-es évek második felében fokozatosan begyűrűzött Magyarországra is a nyugati *punk* és a *new wave*, miközben David Bowie és Lou Reed zenéje is követőkre talált.¹⁹ Az 1980-as évek elején egy egész alternatív zenei közeg jelent meg Magyarországon, amelynek fiatal nemzedékhez tartozó képviselői mindenekelőtt „a puha diktatúra” kilátástalanságát látták maguk előtt, és ennek megfelelően az általuk teremtetten zenei világ a nyolcvanas évek melankolikus, depresszív, ugyanakkor várakozásokkal teli légkörét ragadta meg. A hivatalos szocialista lemeziparból kirekesztett, a zenei élet peremvidékére szorított fiatal underground zenekarok csupán kis befogadóképességű alternatív klubokban jutottak fellépési lehetőségekhez, ha éppen nem tiltották be a koncertjeiket. Egy-két kivételtől eltekintve nem is álmodhattak arról, hogy hivatalos albumuk jelenjen meg – koncertfelvételeik kazettáról kazettára másolva terjedtek. Cserébe viszont nem kellett igazodniuk a szocialista zeneipar normáihoz, nem kötötte őket semmilyen (ön)cenzúra, a művészi önkifejezésnek nem voltak korlátai. Egyes zenekarok szabadon énekeltek „besúgókról és provokátorokról”, „kopasz cenzorokról” és merészen szóltak be a hivatalos szocialista kultúra szereplőinek, míg mások azt az utat választották, hogy – látszólag apolitikus dalaikkal – teljesen kívül helyezkednek a szocialista élet keretein, és élik saját világukat.²⁰ Dalszövegeikben vagy

¹⁹ SZÓNYEI Tamás: *Az új hullám évtizede*. I. Laude Kiadó, Budapest, 1989.

²⁰ Az underground zenekarok poétikái olykor jelentősen eltértek egymástól. Míg a Kontroll Csoport-féle poétika „az egyenes és komoly tónust kultiválja, annak nyílt szabadságpátoszával és hősies attitűdjével”, addig a Balatonhoz,

performanszaik keretében többen is állást foglaltak közülük a lengyel ellenzék mellett.²¹

Közéjük tartozott a Balaton elnevezésű zenekar. Az 1980-ban megalakult együttes házibulira emlékeztető, intim hangulatú koncertjein melankolikus, enervált, szomorú, sanzonszerű dalokat adott elő.²² 1982 augusztusában, az Ikarus Művelődési Házban adtak koncertet. A zenekar frontembere, Vig Mihály azt énekelte a színpadon, hogy „Elmenekülök, elutazok, Lengyelországban is vannak jó csajok”. Bár nem lehet azt mondani, hogy ez a sor kifejezetten politikai töltetű lett volna, a koncert közben a zenekar „Solidarność” feliratú virágcsokrokat, valamint tömegoszlatást ábrázoló diakepeket vetített. A képeket maga Vig Mihály készítette, amikor 1982 nyarán, a hadiállapot bevezetésének fél éves évfordulójára Wrocławba utazott, ahol szemtanúja volt a tüntetéseknek és a tömegoszlatásoknak. A koncert rendben lezajlott, azonban Vig Mihályt pár nap múlva beidézték a rendőrségre, ahol megfenyegették, hogy hagyjon fel a kérdéses szám további előadásával és a képek vetítésével, különben baráti országok elleni izgatás címén komolyabb bajba is kerülhet.²³

Ennél is egyértelműbben és határozottabban foglalt állást az ugyancsak 1980-tól működő Kontroll Csoport, amely apokaliptikus hangulataival, kritikus és rendszerellenes üzeneteivel, több stílust is integráló alternatív rockzenéjével a korszak egyik

vagy „testvérzenekarához”, a Trabanthoz kötődő poétika „inkább dadaisztikus, teljesen kikerüli az uralkodó rezsim kódjait, nem tematizálja az elnyomást”. Ugyanakkor az utóbbi irányzat dalaiból „áradó világvége-hangulat éppoly erővel képes megjeleníteni a »mindenoldalú kiszolgáltatottság« apokaliptizmusát” – érvel Farkas Zsolt –, mint az előbbieket. (FARKAS Zsolt: *Kukorelly Endre*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 1996. 136.)

²¹ Az alábbi áttekintésben túlnyomórészt Szőnyei Tamás munkáira támaszkodom. SZŐNYEI Tamás: *Nyilván tartottak. Titkos szolgák a magyar rock körül 1960–1990*. Magyar Narancs–Tihany-Rév Kiadó, Budapest, 2005; SZŐNYEI Tamás, M.U.Z.I.K. *avagy Millecentenáriumi Underground Zenei Ingázás Komputeren*. Artpool, 2006. <http://www.artpool.hu/muzik/index.html> (Letöltve: 2021. 08. 05.)

²² ANNA SZEMERE: *Up from the Underground. The Culture of Rock Music in Postsocialist Hungary*. The Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania, 2001. 62–65.

²³ SZŐNYEI Tamás: *Nyilván tartottak*. I. m. 683–685.

legjelentősebb underground zenekarává vált.²⁴ Egyik dalukban az énekesnő, Bárdos Deák Ági egyre intenzívebben ismételte lengyelül: „Gdańsk, Gdańsk, Gdańsk, Gdańsk... Polak-węgiei dwa bratanki, i do szabli, i do szklanki... dobrze, dobrze, dobrze, dobrze... tak, tak tak tak tak...” A dal végén a „taktaktaktak” – utalva a hadiállapot bevezetésére – úgy hangzott, akár egy géppisztolysorozat. Sőt, Müller Péter Sziáminak, a zenekar szövegírójának volt egy rövid „szösszenete” is a Szolidaritás vezéralakjáról, Lech Wałęsáról:²⁵ „Nem ír az újság rólad már / Élsz-e még, vagy meghaltál / Nem engednek, nem engednek hozzád / Nem engednek / A tavalyi év embere / Szeretlek-Lech-Lech-Lech-Lech!” A rövid versikét – mindenekelőtt a „Szeretlek-Lech” szójátékot – az ihlette, hogy Müller egyszer látta, „hogyan dobálják föl [Wałęsát] a hajógyárban a levegőbe, és kiabálják, hogy Lech-Lech”.²⁶ A rövid performanszt 1983-ban, abban az időben, amikor Wałęsa megkapta a Nobel-békedíjat, a Magyar Hanglemezgyártó Vállalatnak a Kontroll Csoport koncertjére látogató képviselői a saját szemükkal is látták, aminek következtében a zenekar albuma végül nem jelenhetett meg. Bár a Kontroll Csoport egyértelműen kiállt a lengyel tömegmozgalom mellett, Müller Péter Sziámi így fogalmazott: „Igazából nem a politika érdekelt minket, csak a közérzet, az emberi kapcsolatok.”²⁷

Világos, hogy a lemezipar képviselőit irritálták az efféle utalások. Az A. E. Bizottság nevű együttes *Bestia* című számának sorsa ezt érzékletesen mutatja be. A képzőművészek alapította zenekar dadaista kabaréra emlékeztető performanszai egyaránt építettek a vizuális hatásokra, az abszurd, obszcén, ironikus szövegekre és a jazzt, a minimalizmust, a *reggae*-t egyaránt magába foglaló zenei világra.²⁸ *Bestia* című daluk egyik sora, amely így hangzott: „súlyos állapot, kínos állapot / kínzó állapot, szük-

²⁴ Anna SZEMERE: I. m. 57–59.

²⁵ SZÓNYEI Tamás: *Nyilván tartottak*. I. m. 683.; *A Kontroll Csoport, Privát Rocktörténet*, 48. rész, dokumentumfilm. Forrás: <https://www.youtube.com/watch?v=SpBplEDVB4U> (Letöltve: 2021. 09. 14.)

²⁶ OZSDA Erika: A türelem rozsdája [Interjú Müller Péter Sziámival]. *Magyar Nemzet*, 2019. szeptember 28., 13.

²⁷ Uo. 13.

²⁸ Anna SZEMERE: I. m. 54–57.

ségállapot”, azért bántotta a hanglezmezgyári illetékesek fülét, mert Magyarországon az eufemisztikusabban hangzó „szükség-állapot” kifejezést használták a Lengyelországban 1981 decemberében bevezetett „hadiállapot” szinonimájaként – s ez gyanúba keverte a szóban forgó dalt is. Ennek következményeként – míg a koncerteken a dal változatlan formában hangzott el – az 1983-ban megjelenő hivatalos albumon (*Kalandra fel!*) ez a kifejezés már nem volt hallható,²⁹ ugyanis stúdiózajokkal takarták ki.

A lengyelországi helyzet alkalmanként új kontextust teremtett a dalszövegek köré, így korábban ártatlan dalok hirtelen politikai tartalommal töltődtek fel. Ez történt a Neoprimitív zenekar *Szolid a Rita* című számával is, amely a Magyar Szolidaritási Bizottság és a Kommunista Ifjúsági Szövetség Budapesti Bizottsága által szervezett 1978-as Szolidaritási Rockfesztiválra készült, és ironikus szövegével azt figurázta ki, hogy a fesztivál voltaképpen aporója – az elnyomott népekkel szembeni szolidaritás – egyáltalán nem érdekelte a fesztiválra érkező közönséget. Három évvel később azonban a hatóságok már a lengyel eseményre aszszociáltak a dal szövegéről, és Tóth Dezső miniszterhelyettes a zenészek 1981 márciusában megrendezett szakmai találkozásán a működési engedélyek bevonását helyezte kilátásba az ilyen és ehhez hasonló produkciók esetén.³⁰ Az idő előrehaladtával a Neoprimitív egyre kritikusabb és politikusabb hangot ütött meg. Legsikeresebb műsorukban, az *Uralkodóosztály 1/b.* című politikai kabaréban, a zenekar tagjai munkásoknak öltöztek, míg a díszlet egy osztályteremre emlékeztetett.³¹ Az 1980 őszen, nem sokkal a Szolidaritás szakszervezet megalapítását és a gdański megegyezést követően bemutatott műsor több áthallást is tartalmazott a lengyelországi helyzettel kapcsolatban. A *Szép, gyári nap* című szám felvezetésében, amely a népszerű popzenét játszó Neoton Família *Szép nyári nap* című slágerének gúnyos átirata volt, az alábbi szöveg hangzott el: „Tanító bácsi, kérem, én csak aztat nem értem, hogy van az, hogy külföldön a küklopszoknak három szemük van. Nálunk pedig küklopszok

²⁹ SZŐNYEI Tamás: *Nyilván tartottak*. I. m. 633.

³⁰ Uo. 645.

³¹ Lásd a zenekar honlapját: www.neoprimitiv.hu (Letöltés: 2021. 08. 05.)

se nem nincsenek... elnézést, se nem vannak. [Mit lopsz, küklöpsz?] Lengyelországi tudósítónk telex jelentése.” A műsor részét képezte az LGT *Neked írom a dalt* című számának átírata is, amelyben szerepelt az alábbi sor is: „Minket így is összeköt, ó, a Szolidaritás”. Ráadásul a műsor végén a társulat előadta a *Szolid a Rita* című számot is: „Eljöttünk a szolidaritásra / csak tudnám, e szó mit jelent.”³²

A koncertek néhány száz, olykor néhány ezer fős közönsége vélhetően vegyes és nem túl mélyreható ismeretekkel rendelkezett a lengyelországi helyzetet illetően. E színpadi gesztusok természetesen nem segítették hozzá a nézőket semmifajta tényszerű tudáshoz, amely a lengyelországi helyzet mélyebb és objektívabb megértését lehetővé tette volna. Azonban a különböző utalások rendszerkritikus formában termelték újra a lengyel ellenzéki-ségről születő legendákat vagy éppen a lengyel válságról érkező igencsak megszürt híreket, és olyan magatartást képviseltek, amely azt példázta, hogy legyőzhető az 1956-os megtorlások miatt a magyar társadalomra rátelepedett félelem, és meg lehet szabadulni a bénító öncenzúrától. „Ekkor voltam egyetemista, tehát a kulturális, underground zenei vonalról is jött az ellenzéki beállítódásom” – emlékezett egykori önmagára a ma már nemzetközi hírnévvel rendelkező politológus, Bozóki András.³³ „Ezek a koncertek az ember szinte úgy érezte magát, mintha valami ellenzéki gyűlésen lett volna” – mesélte Jakab Lajos szamizdatterjesztő, a későbbi Áramlat Független Kiadó alapítója.³⁴ Kenney-re hivatkozva úgy is fogalmazhatunk, hogy az underground koncertek ugyan önmagukban nem tekinthetők az ellenzéki-ség formáinak, „de egy olyan miliő[t képeztek], ahol némelyek felfedezhették az ellenzéki-séget és az ahhoz szükséges (kapcsolatokból, stratégiákból álló) erőforrást”.³⁵

³² Neoprimitív-koncert a budapesti Kossuth Klubban, 1981. február 27. Forrás: https://offforever.blog.hu/2018/05/27/neoprimitiv_koncert_kossuth_klub_1981_02 (Letöltve: 2021. 09. 14.)

³³ SZÍTÁS Katalin: *Értelmiség és politika*. Kalligram, 2020. 138.

³⁴ JAKAB Lajos: Szamizdatos emlékeim. *Médiakutató*, 2015/3. 22.

³⁵ PADRAIC KENNEY: *The Carnival of Revolution*. I. m. 11.

A neoavantgárd művészet

Az 1980-as évek elején az alternatív zenekarokhoz hasonlóan az underground művészeti berkekben is sor került a lengyelek melletti szimpátia kinyilvánítására. A döntően a hetvenes években kialakuló neoavantgárd művészet a szocialista művészet normáitól gyökeresen eltérő, nonkonformista elvek alapján szerveződött, és radikálisan más mintázatú befogadást követelt meg, mint a hivatalos kultúra. Ez az experimentális művészeti közeg nemzetközi hálózatosodása révén bekapcsolódott a nyugati művészeti világ vérkeringésébe, képviselői a nyugati trendekkel párhuzamosan – döntően a *mail art*, a *concept art*, a *body art*, a *happening* és a *performansz* művészet területén – alkottak.³⁶

Az underground művészeti szcénája egyik kiemelkedő alakja Galántai György volt, aki fáradhatatlan alkotó-szervező tevékenységével rendkívül sokat tett a neoavantgárd művészet intézményesüléseért. Galántai Klaniczay Júliával *Artpool* néven az experimentális művészetet dokumentáló alternatív archívumot létesített, *Pool Window* című hírlevelében összegyűjtötte a *mail art* hálózatok híreit, és közvetítette azokat a magyar közeg felé, valamint számos alternatív kiállítást szervezett ebben az időszakban. Galántai szerepét az is jelzi, hogy több állambiztonsági ügynököt is ráállítottak, hogy tevékenységéről rendszeresen és teljes körűen beszámoljanak a szerveknek.³⁷ A jelentések némelyike azért is képez fontos kultúrtörténeti forrást, mert gyakran az underground olyan mulékony művészi tevékenységeiről, artefaktumairól is szót ejtettek, amelyekről nem készült dokumentáció, vagy amelyek nem maradtak fenn.

Bár a rendkívül széleskörű nemzetközi kapcsolati hálóval rendelkező Galántai a lehető legtávolabb igyekezett tartani magát a politikától, az állambiztonság ezt másként látta. Az egyik Galántairól szóló összefoglaló jelentéseiben megjegyezték, hogy számára „több esetben a lengyelországi zavargásokkal szimpati-

³⁶ Klara KEMP-WELCH: *Networking the Bloc. Experimental Art in Eastern Europe, 1965–1981*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts–London, England, 2018.

³⁷ Vö. SZÓNYEI Tamás: *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990*. II. Noran Kiadó, Budapest, 2012. 70.

záló, a »Szolidaritás« tevékenységét méltató feliratokat, sztrájk-felhívásokat, ellenséges mondanivalójú újságcikkeket, képeket küldtek be”.³⁸ Ezek közé tartozott Ruggero Maggi olasz *mail art* művész „United for the Peace” elnevezésű felhívása, amelyben Maggi azt javasolta, hogy a mail art művészek „az 1982-es év két nagy problémájára: Lengyelországra és a Malvin-szigetekre [Falkland-szigetekre]” összpontosítva reflektáljanak az erőszak égető kérdésére.³⁹ A felhíváson Lengyelország-térképek is szerepeltek azzal a felirattal, hogy „Veled vagyunk, bátor lengyel nép”.⁴⁰

1982 februárjában Galántai egy művészpecsét-kiállítás anyagát készítette elő. Ekkor járt nála a „Kalocsai” fedőnevű titkos megbízott is, akinek Galántai megmutatta az egyik beküldött pecséttervet, kérve, hogy azt tüzetesen nézze meg. „A tervezeten a lengyel »Szolidaritás« betűtípusaival feltüntetett »Inconnu« volt olvasható.”⁴¹ A művészpecsét az 1977-ben alakult Inconnu csoport műve volt.

Ebben az underground közegben kétségtelenül az Inconnu tevékenysége bizonyult politikai értelemben a legprovokatívabbnak. Tagjai – többek között Bokros Péter, Molnár Tamás és Pálincás Szűts Róbert – kapcsolatban álltak a demokratikus ellenzék tagjaival is, és – technikai tudásukat felhasználva – bekapcsolódtak a szamizdatok előállításának folyamatába. A csoport tevékenysége művészileg rendkívül szerteágazó volt, politikai értelemben pedig karakteres, hiszen – mondhatni az egyetlen ilyen jellegű csoportosulásként az alternatív művészeti színté-

³⁸ ÁBTL O-19618. „Festő” című dosszié. Online: <https://www.galantai.hu/festo/1982/821200.html> (Letöltve: 2021. 05. 23.)

³⁹ Lásd Lomholt Mail Art Archive. Online: <http://lomholtmailartarchive.dk/mail-art-network/1982-07-02-maggi> (Letöltve: 2021. 04. 20.) Az Egyesült Királyság és Argentína között 1982 márciusában fegyveres konfliktus robbant ki, amely többek között a Falkland-szigetek birtoklásáért folyt. Erre utalt Maggi is: „Two of the great problems of this year are: Poland / Falkland-Malvinas. Therefore I think it is necessary »to concentrate« the attention of all of us mail artists on these two »Poles« of an only and endless problem: THE VIOLENCE!!!!!!”

⁴⁰ ÁBTL O-19618. „Festő” című dosszié. Online: <https://www.galantai.hu/festo/1982/821001.html> (Letöltve: 2021. 05. 23.)

⁴¹ ÁBTL O-19618. „Festő” című dosszié. Online: <https://www.galantai.hu/festo/1982/820301.html> (Letöltve: 2021. 05. 23.)

ren – folyamatosan reflektáltak az olyan történelmi eseményekre – vagy azok emlékezetére –, mint az 1956-os magyar forradalom, az afganisztáni szovjet intervenció, vagy a lengyel Szolidaritás. 1982 elején, a hadiállapot bevezetésének hatása alatt és a lengyelekkel való szolidaritás kifejezéseként – ahogy a fent bemutatott jelentésben is olvasható –, az Inconnu csoport elkészítette saját nevének a Szolidaritás betűtípusával készült változatát. A logó a nyolcvanas években gyakran feltűnt az Inconnu által készített kiadványokban, plakátokon.

A művészpecsét-változat Galántai György felhívására készült, aki természetesen szerepeltette azt az általa szervezett *Mindenki mindenkivel* című művészpecsét-kiállításon, a budapesti Fiatal Művészek Klubjában. Az egynapos, 1982. február 26-án szervezett művészpecsét-kiállítás – jobban mondva művészpecsét-akció – a cenzúra megkerülésének hatékony formája volt. A kiállítás anyaga lényegében a megnyitó során jött létre: a művészpecsét-akció keretében a résztvevők egymás pecsétjeit használva oldalakat pecsételtek tele, amelyek felkerültek a kiállítótér falára. Az eseményről beszámoló állambiztonsági figura szerint „nagy forgalma volt az »Inconnu« csoport bélyegzőjének, amely a lengyel »Szolidaritás« betűtípusával készült”.⁴² Ezt a népszerűséget a kiállítás katalógusa is megerősítette, ahogy Kováts Albert megjegyezte: „az Inconnu nyelvi, grafikai-politikai, és postai-bürokratikus leleményével, asszociációival hatott.”⁴³

Az Inconnu később sem engedte el a lengyel témát, és a Swierkiewicz Róbert⁴⁴ Mini Galériájában 1982 márciusában rendezett művészkönyv-kiállításon is utaltak a lengyel eseményekre. Az Inconnu csoport által erre az alkalomra készített művészkönyv voltaképpen intervenciók sorozata volt, amelyet egy

⁴² ÁBTL O-19618. „Festő” című dosszié. Online: <https://www.galantai.hu/festo/1982/821200.html> (Letöltve: 2021. 05. 23.)

⁴³ Kováts Albert: Néhány impresszió. Online: <https://www.artpool.hu/Pecset/Mindenki.html> (Letöltve: 2021. 05. 10.)

⁴⁴ Swierkiewicz Róbert a dédapja révén lengyel származású képző- és iparművész. 1982-ben Lévy Jenővel és Regős Imrével megalapította a Xertox csoportot, amelynek tevékenysége leginkább a *mail art* mozgalomhoz kapcsolódott. 1980–1982 között vezette az újpesti Mini Galériát, ahol – demokratikus alapon és a közösségteremtés jegyében – többnyire tematikus kiállításokat szervezett.

1955-ös kiadású könyvön követtek el. Az eredeti könyv egy szocialista realista festőművész és grafikus, Ék Sándor német nyelvű könyve volt, amely címéhez hűen – *Szabadságunk köszöntése (Der Freiheit zum Gruss: Zeichnungen)* – szovjet felszabadító katonákról, munkásokról és parasztokról készült rajzokat tartalmazott. Ezt a könyvet alakította át az Inconnu csoport. Ahogy egy állambiztonsági jelentés megállapította: „Az egyik, munkásokat ábrázoló lapot oly módon rajzolták felül, hogy lengyel munkásokra utal[jon]. Egy bélyegzőt is nyomtak rá, amelynek felirata angolul és olaszul: Köszöntünk benneteket, bátor lengyel emberek!”⁴⁵ Az állambiztonsági jelentés keserűen meg is jegyezte: „láthatóan ez a kiállítási tárgy foglalkoztatta legjobban a látogatókat”, amit az is bizonyított, hogy a vendégkönyvben gúnyos hangú bejegyzés is olvasható volt, amely gratulált „Ék Sándor és az Inconnu együttműködéséhez”.⁴⁶

Eközben Galántai 1982 áprilisában nagyszabású, nemzetközi kiállítást szervezett a budapesti Fészek Galériában, *World Art Post* címmel. Galántai előzetes felhívására rengeteg anyag érkezett a világ minden tájáról. A több mint 700 bélyegterv közül az állambiztonsági ügynökök figyelmét mindenekelőtt a politikai tartalmú vagy politikai asszociációkat (is) ébresztő darabok kötötték le. Ezek közé tartozott Csáji Attila festőművész bélyegsorozata is. A bélyegsorozat egyes darabjain, amelyek a magyar történelem fordulópontjaira utaló évszámokkal voltak ellátva, a magyar nemzeti színek különböző arányokban szerepeltek: a sztálinizmus éveire – és az 1956-os eltiport forradalomra utaló – bélyegen például a piros (vörös) szín foglalta el a sík túlnyomó részét. A bélyegsorozat utolsó, 1970-es évszámmal ellátott darabjáról hiányzott a magyar trikolor zöldje, így a piros-fehér színpár a lengyel nemzeti színeket jelenítette meg.⁴⁷ A kiállításról tudósító állambiztonsági személyek szerint ez a bélyeg „a lengyel esemé-

⁴⁵ ÁBTL O-19618. „Festő” című dosszié. Online: <https://www.galantai.hu/festo/1982/820407.html> (Letöltve: 2021. 05. 23.)

⁴⁶ ÁBTL O-19618. „Festő” című dosszié. Online: <https://www.galantai.hu/festo/1982/820407.html> (Letöltve: 2021. 05. 23.)

⁴⁷ E sorozat reprodukcióját lásd itt: *A magyar neoavantgard első generációja 1965–72. Die erste Generation der ungarischen Neoavantgarde 1965–72*, 1998. január 15. – március 15. Szombathelyi Képtár katalógusai 49, 1998. 119.

nyekre hívta fel a figyelmet⁴⁸ – igaz, nem az 1980–1981-es eseményekre, hanem a korábbi sztrájkok időpontjára utalva. A kiállításon ugyancsak szerepelt a nyugatnémet Jörg Mikansky két ábráscetet ábrázoló bélyege, amelyen a „Solidaritát for Poland” felirat szerepelt.

1983-ban az Inconnu egy illusztrációt is készített a hivatalosan tiltólistán lévő költő, Petri György rövid négysorosához. Az illusztráción a sötétítő szemüveget viselő Jaruzelski tábornok portréja volt látható szögesdrót mögött, a drótok között a vers sorraival: „Az év embere én vagyok / Nem a villanyszerelő / Én, a reálisan létező tábornok / Zsaruzelszki [sic!] Degeneralisszimusz.” A „Zsaruzelski” kifejezés a Petrire jellemző tömör és meghökkentő szójáték volt, amely a Jaruzelski tábornok által bevezetett „rendőrállamra” utalt.⁴⁹ A szóban forgó vers Petri *Örökhétfő* című szamizdat kötetében jelent meg 1982 elején, a lengyel mintára létrejött AB Független Kiadó első szépirodalmi vállalkozásaként.⁵⁰

A fenti példák arra engednek következtetni, hogy az underground művészi közeg egyes szereplői rendkívül élénken reagáltak a lengyel krízisre. A lengyelországi ellenzék tevékenysége, majd annak betiltása láthatóan inspirálóan hatott a magyar underground szereplők művészi kreativitására. A „szürke zóna” és a második nyilvánosság tereiben ennek kevés dolog szabott gátat, a hivatalos kulturális életből nagyrészt kirekesztett szereplőket nem kötötték cenzurális megfontolások, így a fenti megnyilvánulások rendszerint szökimondó, a hivatalos sajtó tabuit felrúgó gesztusok voltak – ami egyébként is jól illeszkedett a neoavantgárd/underground művészet szubverzív jellegéhez. Az underground közeg szolidaritási gesztusai esetében a „legenda” történeti kapcsolata meglazult (de nem veszett el), és fiktív dimenziója

⁴⁸ ÁBTL O-19618. „Festő” című dosszié. Online: <https://www.galantai.hu/festo/1982/820407.html> (Letöltve: 2021. 05. 23.)

⁴⁹ A szamizdat szövegek intenzív cserefolyamatainak hála, Petri verse pár év múlva helyet kapott egy közös lengyel-magyar nyelvű szamizdat antológiában is, így a lengyel olvasóközönség számára is hozzáférhetővé vált. Lásd. *My i Wy. Mi és Ti. Wydawnictwo „Przedświt”*. Warszawska Niezależna Oficyna Poetów i Malarzy, 1986. 60.

⁵⁰ PETRI György: *Örökhétfő*. AB Független Kiadó, Budapest, 1981.

került előtérbe, szimbolikus formában újratermelve a rendszerkritikusságot és a nonkonformizmust. Wilhelm Nicolaisent követve azt mondhatjuk, hogy a legenda újratermelt „históriája” túlnyomó részben a közelmúlt lengyel történelmének elemeit foglalta magában, amelyek provokatív, a művészi autonómia jegyében születő kifejezésmóddal (vagyis „történetekkel”) párosultak. Az underground esetében ugyanakkor a „legenda” rendszerint visszacsatolási mechanizmus nélkül termelődött újra: a gesztusok többsége kimondottan az adott kulturális közeghez szólt, hírük csak ritka kivétellel jutott vissza a lengyel ellenzékiekhez (aminek oka volt az is, hogy a hadiállapot bevezetése után a lengyel művészekkel való kapcsolatok jobbára megszakadtak).⁵¹

A demokratikus ellenzék

A fenti underground művészi körök több szálon is kapcsolódtak a magyar „demokratikus ellenzék” néven ismert politikai csoporthoz, amelynek tagjai vállalták a nyílt ellenzékiiséget.⁵² Mindemellett a két közeg egymáshoz való viszonya több szempontból is távolságtartó maradt – szemben azzal a szoros szimbiózissal, amely például Csehszlovákiában jellemezte az undergroundot és a politikai ellenzékét. Az 1970-es évek elején a magyar underground művészet úttörő mediális kísérletei – értve ezen például az első neoavantgárd folyóirat-kezdeményezéseket⁵³ – megelőzték a politikai ellenzék megjelenését, így bizonyos

⁵¹ Klaniczay Júlia személyes közlése, 2021. október 1. Jellemző az is, hogy a *Commonpress* című nemzetközi mail art magazin szerkesztője, Paweł Petasz a hadiállapot bevezetése után a szerkesztői munkát kénytelen volt átadni egy kanadai művésznek, Gerald X. Jupitter-Larsennek, ugyanis a hermetikusan lezárt Lengyelországból, a postai cenzúra miatt, lehetetlen volt tovább szervezni a folyóirat megjelenését.

⁵² Lásd CSIZMADIA Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*. I–III. T-Twins Kiadó, Budapest, 1995. Összefoglaló jelleggel: Bozóki András: *Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon (1977–1994)*. L'Harmattan Kiadó–Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány, Budapest, 2019. 81–153.

⁵³ DANYI Gábor: Az ajándékozás művészete. A Szétfolyóirat terjesztési modellje a szamizdat jelenségének szemszögéből. *Irodalomtörténet*, 2014/1. 48–67.

mértékig inspirálóan hatottak annak kibontakozására. Később, az 1980-as években az underground művészet fontos háterszágát jelentette a politikai ellenzék tevékenységének, az underground művészek technikai tudásukkal segítették a független kiadványok előállítását. Ezen túlmenően pedig az underground zenekarok koncertjein részt vevők és a demokratikus ellenzékkel szimpatizálók között is volt átfedés.

A magyar demokratikus ellenzék kibontakozására azonban nem az underground művészet gyakorolta a döntő hatást, hanem a lengyelországi fejlemények, elsősorban a Munkásvédelmi Bizottság (KOR), majd a Szolidaritás megalakulása. Kezdetben a lengyel ellenzék tevékenységéről a Nyugaton megjelenő és a vasfüggöny mögé is eljutó újságcikkeken, tudósításokon, interjúkon – Kenney tipológiája szerint „szövegeken” – keresztül szereztek tudomást a magyarországi másként gondolkodók. Ezt követően, az 1977–1981 közötti időszakban, szociológusok, közgazdászok, filozófusok egész sora utazott Lengyelországba, hogy közvetlen tapasztalatokat szerezzenek a lengyel ellenzék tevékenységéről. Az utazók – Kenney tipológiája szerint „zarándokok” – közé tartozott Bence György és Kis János filozófus, Haraszi Miklós író, Demszky Gábor szociológus és ifjabb Rajk László díszlettervező is, akik mindenekelőtt a KOR köreivel építettek ki kapcsolatokat: Adam Michnikkel, Jacek Kuroń-nal és Jan Lityńskivel. Ezeknek a „zarándoklatoknak” köszönhetően a lengyel ellenzéki programok, cselekvési módok és stratégiák Magyarországon is elterjedtek. Azt lehet mondani, hogy a magyar demokratikus ellenzék tevékenysége egészen az általános cselekvési kerettől a mindennapi ellenzéki működés szintjéig a lengyel mintára támaszkodott.

Mindenekelőtt Magyarországon is megjelentek a nem hivatalos, párhuzamos intézmények. A magánlakásokban rendszeresen megtartott Hétfői Szabadegyetem – a lengyel eseményeken felbátorodva – jelentősen kiszélesítette látogatóinak a körét. Az egyre népesebb számú hallgatóság többek között a lengyelországi helyzetről, a szovjet és a magyar kommunista pártok történetéről, a határon túli magyarok helyzetéről, az 1956-os forradalomról tehetett szert máshonnan hozzáférhetetlen ismeretekre.

Megkezdte működését a Szegényeket Támogató Alap (SZETA), a Munka Után Kutató Intézet (MUKI) és a Kirúgottak Után Kutató Intézet (KUKI) is.

A magyar második nyilvánosságban is jelentős változások zajlottak le. 1981 februárjában, Budapesten ifjabb Rajk László budapesti lakásában megnyílt a samizdat butik, ahol bárki hozzájuthatott a cenzúrázatlan irodalom kiadványaihoz.⁵⁴ Bő fél évvel a butik megnyitása után, 1981 októberében jelent meg a *Beszélő* című samizdat folyóirat első száma, amelynek példányszáma elérte az 1000 darabot. Szerkesztői közé tartozott a lengyel ellenzékkel való kapcsolatot kezdeményező Kis János és Haraszi Miklós, valamint a Lengyelországba ugyancsak ellátogató Szilágyi Sándor is. A *Beszélő*, amelynek 27 száma jelent meg a rendszerváltásig, a legfontosabb magyar samizdat folyóirattá vált az 1980-as években. Ugyancsak 1981-ben kezdte meg működését a Demszky Gábor és Nagy Jenő által közösen alapított AB Független Kiadó is, amely 1989-ig mintegy 80 kiadványt jelentetett meg. Nagy Jenő viszonylag hamar különvált, és ABC Független Kiadó néven folytatta tevékenységét, amely 1989-ig ugyancsak több tucat kiadványt adott ki.

A lengyel hatás az ellenzék által folytatott diskurzus témáiban is tükröződött, legyen szó a repülőegyetemi előadásokról vagy a kiadványok jellegéről. A repülőegyetemen rendszeresen elhangzottak elemzések a lengyelországi fejleményekről. Sőt, a nyolcvanas évek elején tartalmi szempontból a magyar samizdat tetemes hányadát az aktuális lengyel fordításirodalom tette ki.⁵⁵ 1981–1982-ben a lengyelországi hírek magyarországi tolmácsolásában vezető szerepet játszott az AB, valamint az ABC Független Kiadó. Kiadták Adam Michnik *Amit akarunk, és amit lehet*, Jadwiga Staniszkis *Önkorlátozó forradalom* című írását, számos politikai elemzést és reflexiót, a gdański hajómunkások lázadásáról és a Szolidaritás megalakulásáról szóló *Robotnicy*

⁵⁴ Gábor DANYI: Butik samizdatowy nad Dunajem. *Pamięć.pl*, 2015/7–8. 60–64.

⁵⁵ Ehhez lásd a demokratikus ellenzék belső helyzetértékelését 1984-ből: KENEDI János: *A magyar demokratikus ellenzék válsága*. ABC Független Kiadó, Budapest, 1984. 47.

'80 [Munkások '80] című dokumentumfilm szövegkönyvét, és részleteket Witold Gombrowicz *Naplójából*. A nyolcvanas évek elején a nyíltan működő samizdat elosztó pont, a Rajk-butik ajtaján „Szolidaritás” felirat díszelgett.⁵⁶ A butikban a különböző samizdat kiadványok mellett „Szolidaritás” feliratú matricát és kitűzhető jelvényt is lehetett kapni.⁵⁷ A jelvényt viselőket rendszeresen igazoltatták civil ruhás rendőrök, akik a jelvényeket levetették és elkobozták.⁵⁸

A lengyel hatás azonban nem csupán a tárgyalt témákban vagy a párhuzamos intézmények kialakításának programjában érződött, hanem ezen intézmények működtetésének módjában és a mindennapi ellenzéki tevékenység jellegében is. A magyar ellenzékiek „zarándoklataik” során olyan konkrét cselekvési módokat sajátítottak el a lengyelektől, és alkalmaztak sikerrel a gyakorlatban, mint a nyílt sisakosság és a legalizmus, a konspirációs technikák, vagy a független könyv- és folyóirat-kiadás során használt nyomtatási technika, a *ramka*.⁵⁹

A magyar demokratikus ellenzék rengeteget tanult a lengyelektől, s mindvégig igyekezett kifejezésre juttatni a szolidaritását a lengyel ellenzékkel. Ez rendkívül változatos formákban öltött testet. A független könyv- és folyóirat-kiadás, amelynek – mint említettem – rendkívül nagy részét tette ki a lengyel fordításirodalom, például egyszerre tekinthető a hiteles információk közvetítését célzó kulturális és politikai missziónak, konkrét rendszerellenes tevékenységformának, és a lengyelekkel való szolidaritás kifejezésének.

Egyedülálló formája volt a lengyelek melletti kiállásnak a Szegényeket Támogató Alap (SZETA) által szervezett akció is, amelynek keretében 1981. június 10–26. között 24 hátrányos helyzetű lengyel gyerek táboroztatását szervezték meg

⁵⁶ ÁBTL 3.1.2, M-41751, „Adriai”, 18.; Gábor DANYI: Butik samizdatowy nad Dunajem. I. m.

⁵⁷ Vö. ÁBTL 2.7.1. NOIJ BRFK 161/1981. szeptember 26.

⁵⁸ KÖSZEG Ferenc: Polak wegier dwa bratanki. Adalékok a lengyel–magyar kapcsolatok legújabbkori történetéhez, *Beszélő*, 1981. 113–117.

⁵⁹ Ezekhez lásd DANYI Gábor: Harisnya, ablakkeret és szabad gondolat. A lengyel ellenzék szerepe az 1980-as évekbeli magyar második nyilvánosság kialakulásában. *Múltunk*, 2019/4. 92–127.

Magyarországon, a Balaton melletti Kékkúton, egy magánnyaralóban. Az akcióban a demokratikus ellenzék számos tagja részt vett: többek között Solt Ottilia, Kerényi Grácia, Krassó György, Kőszeg Ferenc vagy a már említett költő, Petri György. Annak ellenére, hogy az akció hivatalos keretek között, a vonatkozó jogszabályok betartásával zajlott, a magyar hatóságok nem nézték jó szemmel: a Magyarországon tanuló egyetemistát, Wojciech Maziarskit, aki a táboroztatás alatt tolmácsként működött közre, kiutasították az országból.

A lengyelországi hadiállapot bevezetése után a SZETA újabb akciót kívánt szervezni. 1981 decemberében felhívást intéztek a magyar társadalomhoz a lengyel nép megsegítése érdekében, amelyben ezt írták: „Sok évszázados barátságunk, közös nemzeti hagyományaink végső feladását jelentené, ha mi, magyarok a tragikus helyzetben elmulasztanánk együttérzésünk kifejezését lengyel testvéreink iránt. Siessünk legalább gyermekeik segítségére!”⁶⁰ Bár az újabb lengyel gyerekcsoport magyarországi táboroztatását a magyar és a lengyel hatóságok megakadályozták, a SZETA Kerényi Grácia lakásán szervezett adománygyűjtése végül sikerrel járt, s egy vagon ruha, gyógyszer és élelmiszer jutott el Varsóba, amelyet a Szolidaritás aktivistái – köztük Varsóban élő magyarok: Engelmayer Ákos és Szalai Attila – rakodtak ki.⁶¹

A demokratikus ellenzék első, köztéren végrehajtott politikai akciója is a Szolidaritáshoz kapcsolódott. 1982. augusztus 30-án, a gdański megállapodás második évfordulója alkalmából ellenzéki tüntetés zajlott le a budapesti Bem-szobornál, a lengyel–magyar barátság és a közös történelmi tapasztalatok e szimbolikus emlékhelyén.⁶² A demokratikus ellenzék tagjai – Demszky Gábor, Haraszi Miklós, Nagy Bálint és Rajk László – felhívására, amelyből körülbelül 100 példányt juttattak el a címzettekhez,

⁶⁰ Felhívás a lengyel nép megsegítésére. *Beszélő*, 1982/2. 121.

⁶¹ *A magyar kapcsolat. Engelmayer Ákos, Kiss Gy. Csaba, Kovács István, Szalai Attila, Molnár Imre válaszolnak Paweł Cebula és Grzegorz Górny kérdéseire.* Magyarországi Bem József Lengyel Kulturális Egyesület, „Głos Polonii”, Budapest, 2009. 175–176.

⁶² Lásd például HODOSÁN Róza: I. m. 101–102.

mintegy 100-150 fő gyűlt össze – igaz, a tüntetőkhöz képest kétszer annyi munkásör és (titkos)rendőr volt jelen a téren. Sokan virágot tettek a szobor talapzatára. Amikor az akció kezdeményezői a szobor talapzatára lépve fel akarták olvasni a felhívásukat, a rendőrök letartóztatták őket. Végül az ugyancsak jelen lévő Pákh Tibor⁶³ mondott rögtönzött beszédet. Az el nem hangzott felhívás, amelynek szövege aztán kézről kézre járva terjedt Budapesten, többek között ezt tartalmazta: „Azt kívánjuk, hogy felelősségének megfelelően kormányunk szorgalmazza a Szolidaritás szakszervezet újraengedélyezését, a bebörtönzöttek amnesztiáját, a demokratikus megegyezés feltételeinek megteremtését.”⁶⁴ A felhívás szövegét Engelmayer Ákos felesége, Krystyna juttatta ki Varsóba, aminek köszönhetően azt a Szabad Európa Rádió lengyel nyelvű adása is beolvasta,⁶⁵ és az *Obóz* című szamizdat folyóirat is közölte.⁶⁶

A fentiekből kirajzolódik, hogy a magyar demokratikus ellenzék nyíltan vállalt ellenzéki tevékenységét mindenekelőtt a lengyel mintára alapozta. Nem nehéz felfedezni e kapcsolatban a „legendaszerű” hatásmechanizmust, ugyanakkor a magyar

⁶³ Pákh Tibor jogász, akit az 1956-os magyar forradalom leverése után tizenöt évnyi börtönbüntetésre ítélték, hosszú évtizedek óta állt szemben a kommunista rendszerrel. Mielőtt részt vett volna a Bem-szobor előtti tüntetésben, Pákh 1980 májusában csatlakozott a NOWA szamizdat kiadó munkatársainak szabadon bocsátása érdekében Podkowa Leśnán rendezett tíznapos szolidaritási éhségsztrájkhoz. Pákh Tibort, aki korábban semmilyen kapcsolatban nem állt a lengyel ellenzékiekkel, és aki a Szabad Európa Rádió magyar adásán keresztül értesült az éhségsztrájkról, részben a magyar és a lengyel nép történelmi összetartozásának „legendája” sarkallta az egyéni akcióra. Pákh tette a „legenda” működés módjának egyik jellegzetes példája volt, amely azért is bírt nagy jelentőséggel, mert ő volt az első külföldi, aki aktívan részt vett a lengyel demokratikus ellenzék tiltakozásain. Vö. *Magyar hangok a lengyel eseményekről*. Magyar Füzetek 7. [A lengyel földindulás], Párizs, 1980. 103–105. Leszek Budrewicz: *Głódówka w Podkowie Leśnej* [Éhségsztrájk Podkowa Leśnán]. *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, 2010/3. 84–91.

⁶⁴ Felhívás a Gdański Megállapodás második születésnapján. *Beszélő*, 1982/4.

⁶⁵ *A magyar kapcsolat*. I. m. 31.

⁶⁶ *Apel w drugą rocznicę podpisania Porozumień Gdańskich* [Felhívás a Gdański Megállapodás második születésnapján], 1982. 08. 30. = *Sąsiedzi o Polsce. Reakcje na wprowadzenie stanu wojennego* [A szomszédok Lengyelországról. Reakciók a hadiállapot bevezetésére]. *Obóz*, 1982/5. 71.

másként gondolkodóknak a lengyel ellenzékiekkel – mindenk előtt a KOR szervezetében csoportosuló aktivistákkal – való kapcsolata nem korlátozódott a „legenda” kategóriájára, annál ez a kapcsolat sokrétűbb és mélyebb volt. A magyar ellenzékiek fokozott érdeklődéssel – mondhatni árgus szemmel – figyelték Lengyelországot, annak tudatában, hogy ott olyan történelmi változások zajlanak, amelyeknek távlatai ugyan egyelőre beláthatatlanok, de a jelentőségükhöz nem fér kétség. A demokratikus ellenzék esetében a „legenda” – a szó eredeti jelentése szerint – mint elsajátítandó, követendő példa jutott szerephez: a demokratikus ellenzék tagjai magukat a lengyelekhez mérték, és tudatosan igyekeztek átvenni és a magyar közegbe átültetni a lengyel ellenzékiek programját és stratégiáit. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a legendaszerű elemeket is magában foglaló sokrétű hatás végül a magyar demokratikus ellenzék tevékenységében szisztematikus rendbe szerveződött. Megjegyzendő az is, hogy a „legenda” történeti-topográfiai kapcsolata mindvégig erős maradt, és – az underground színtérrel szemben – rendkívül fontos volt a visszacsatolás, vagyis az, hogy az adott szolidaritási gesztus – a nyílt levél, felhívás, utcai demonstráció – híre és dokumentumai visszajussanak a lengyel ellenzékiekhez (nem beszélve a közösen szervezett akciókról), így erősítve a kétoldalú kapcsolatokat. Ebben a folyamatban természetesen rendkívül nagy szerepet játszottak a transznacionális információs hálózatok (a szamizdat irodalom, az emigrációs sajtó és a nyugati rádióadások) és a két ország között híreket szállító „futárok”. Ezek segítségével az ellenzékiesség „legendája” újabb és újabb mediális terekben és diszkurzív szituációkban termelődött újra. A demokratikus ellenzék esetében a legenda újratermelt „históriája” egyértelműen a lengyel történelem aktuális, éppen zajló elemeit foglalta magában, amelyet az ellenzékiek közös tapasztalattá és cselekvéssé igyekeztek formálni.

A magyarországi polonisták

A nyílt tevékenységet folytató „demokratikus ellenzék” élesen elkülönült azoktól az értelmiségiektől, akikre „népi” vagy „népi-nemzeti” ellenzékként⁶⁷ szokás hivatkozni. Az ellenzéknek ez a szárnya elvetette a nyílt ellenzéki tevékenységet, hiszen ennél fontosabbnak ítélte a nyilvánosság legális kereteinek szélesítését és a hatalommal való párbeszédképesség megőrzését.⁶⁸ Ebbe a tágabb közegbe ágyazódott bele az a szűk kör is, amelyet Mitrovits Miklós történész „magyar polonofil kulturális ellenállásnak”, vagy „lengyelbarát nemzeti kulturális ellenállásnak” nevezett legutóbbi könyvében.⁶⁹ Ennek a többnyire irodalmárokból, fordítókból, szerkesztőkből álló körnek a tagjai mindenekelőtt lengyel irodalmi lapokkal, katolikus értelmiségiekkel álltak kapcsolatban és a lengyel kultúra torzításoktól mentes közvetítésével „tették le a voksukat”, legyen szó költészeti estek szervezéséről, folyóiratok tematikus számainak szerkesztéséről, fordítások készítéséről vagy a lengyel eseményekre reflektáló versek megírásáról. E kapcsolatok egyik fontos tengelyének végpontjait egyik oldalról Wacław Felczak hungarológus-történész professzor és köre,⁷⁰ másik oldalról a magyar polonisták – mindenekelőtt Kiss Gy. Csaba és Kovács István – képezték.

⁶⁷ Sőt, a kissé patetikus hangzó „nemzetépítő demokratikus ellenállás” is használatos. Lásd SZEREDI Pál: *Nemzetépítő demokratikus ellenállás a Kádárkorban 1956–1987*. Barangoló Kiadó, Pilisszentkereszt, 2015.

⁶⁸ A „népi” vagy „nemzeti” ellenzék a két világháború között a parasztság életmódjának és társadalmi életének vizsgálata céljából induló falukutató mozgalom szellemi örököse volt. A népi írók – Németh László, Illyés Gyula, Fjéja Géza stb. –, akik irodalmi szociográfiákban publikálták a vidéki tanulmányutakon szerzett tapasztalataikat, a Budapesthez kötődő, úgynevezett „urbánus” értelmiségiekkel szemben határozták meg magukat. A két világháború közötti időszakot jellemző, „népi” és „urbánus” értelmiségiek közötti felosztás látszik lecsapódni a „demokratikus ellenzék” és a „népi ellenzék” közötti elkülönülésben, az 1980-as években.

⁶⁹ MITROVITS Miklós: *Tiltott kapcsolat*. I. m.

⁷⁰ Lásd KOVÁCS István: Wacław Felczak magyar kapcsolatai a hetvenes, nyolcvanas években. In: KISS Gy. Csaba–KONRAD SUTARSKI (szerk.): *Lengyel nyár, magyar ősz. Lengyel–magyar szolidaritás 1956–1990 között*. Országos Lengyel Kisebbségi Önkormányzat, Budapest, 1997. 128–140.

A polonofil kulturális ellenállás tevékenységével kapcsolatban érdemes azt is megjegyezni, hogy képviselőik már jóval korábban, az 1960-as, 1970-es években szoros kapcsolatokat alakítottak ki lengyelországi szereplőkkel, és irodalmárként, szerkesztőként megvoltak a hivatalos csatornáik arra, hogy a sorok között és a cenzurális elvárásokhoz igazodva artikulálják a „másik Magyarország hangját”. Meglévő kapcsolataikat és fórumaikat nem kívánták nyílt politikai állásfoglalással vagy más ellenzéki tevékenységgel veszélyeztetni: figyelembe vették a cenzurális korlátokat, de a „sorok közötti” lehetőségeket kihasználták.

A polonofil kulturális ellenállás stratégiáiról Kiss Gy. Csaba és Kovács István állásfoglalásaiból kapunk képet. Nem véletlen, hogy Kiss Gy. Csaba a Charta '77 mellett kiálló 1977-es ellenzéki nyilatkozatot például nem írta alá, amit később így indokolt: „nem akartam, hogy elvegyék az ún. szocialista országokba (köztük Lengyelországba) szóló útlevelemet, rendszeresen jártam Csehszlovákiába is.”⁷¹ „Nem voltam párttag, de nem vállaltam a nyílt ellenzékiiséget sem”⁷² – mondta másutt. Kovács István pedig így fogalmazott: „Én már azt is rendszerellenes tevékenységként értelmeztem, hogy az 1848/49-es szabadságharc eseményeivel foglalkozom, hogy tevékenységem a kultúrához köt, hogy ápolom a magyar–lengyel barátságot, fölfedezem a határon túli magyarság létét és sorsát.”⁷³

Ennek a fajta kulturális ellenállásnak a lehetőségei azonban korlátozottak voltak, tekintve, hogy igazodni kellett a hivatalos kultúrpolitikai keretekhez. Jellemző, hogy nyíltan lengyelbarát verseik nem jelenhettek meg a hivatalos magyar nyilvánosságban. Csoóri Sándor 1981-ben született *Senkid, barátod* című verse például sokáig kéziratban maradt: valamely nyugat-európai rádió lengyel adása révén jutott csak el Wacław Felczakhoz,⁷⁴ és végül csak 1986-ban, a *My i Wy – Mi és Ti* című kétnyelvű sza-

⁷¹ *A magyar kapcsolat*. I. m. 63.

⁷² Uo. 63.

⁷³ Uo. 115.

⁷⁴ Kiss Gy. Csaba: *Lengyel napló*. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 1997. 194.

mizdat antológiában láthatott napvilágot.⁷⁵ Kiss Gy. Csaba tökéletesen tisztában volt a határokkal: mikor Csordás Gábor költő, műfordító két lengyel versével felkereste őt 1982 januárjában, ezt jegyezte fel a naplójában: „Nem hiszem, hogy megjelenhetnének.”⁷⁶ A hivatalos nyilvánosságban a lengyelek melletti szimpátia csak a sorok között szólalhatott meg. 1982 januárjában Kiss Gy. Csaba arról panaszkodott, hogy „nagyon kevés az egyéni állásfoglalás”, éppen ezért „kiri a sorból Csurka István [író, drámaíró] újévi tárcája a Magyar Nemzetben. Az őszinte aggodalom, a rokonszenv és az együttérzés szól belőle. Persze csak a sorok közül. Amit lehet. De azt igen. És megjelent. Milyen kevés. Szinte alig tett ennyit egyetlenegy magyar publicista is.”⁷⁷

Az 1970-es és 1980-as években a „polonofil kulturális ellenállás” egyik legfontosabb hivatalos fóruma a szegedi *Tiszatáj* című folyóirat volt.⁷⁸ 1976 decemberében Kiss Gy. Csaba szerkesztésében terjedelmes összeállítás jelent meg a lengyel irodalomról a *Most – Punte – Híd* rovatban. Ekkor többek között a Lengyelországban tiltólistán szereplő Stanisław Barańczak és Adam Zagajewski verseit közölték – mint Kiss Gy. megjegyezte: „A mi szerény üzenetünk annyi volt, hogy egy néhány ezer példányszámú magyar folyóiratban kikerülhették az otthoni tiltást.”⁷⁹ Az 1981-es, Kiss Gy. Csaba és Kovács István által szerkesztett, *Krakkói körkép* című összeállításban ugyancsak megjelentek Zagajewski versei. Sőt, helyet kapott Jan Błoński tanulmánya Gombrowiczről, akinek kevésbé problémás műveiből a *Nagyvilág* című világirodalmi folyóirat közölt ez időben részleteket, miközben az emigrációban élő lengyel író naplója csupán a jugoszláviai magyar nyelvű *Új Symposion*ban,⁸⁰ valamint szamiz-

⁷⁵ *My i wy. Mi és ti.* I. m. 41–42., 59.

⁷⁶ Kiss Gy. Csaba: I. m. 194–195.

⁷⁷ Uo. 187. A szerző minden bizonnyal erre a tárcára utalt: CSURKA István: Köszöntő. *Magyar Nemzet*, 1981. december 31. 5.

⁷⁸ Lásd SZESZTAY Ádám: Lengyel tematika a *Tiszatáj*ban 1966–1986. In: *Lengyel nyár, magyar ősz.* I. m. 120–127.

⁷⁹ Kiss Gy. Csaba: *Lengyel napló.* I. m. 152.

⁸⁰ Witold GOMBROWICZ: Napló. Részlet. Ford.: PÁLYI András. *Új Symposion*, 1981/4. 122–126.

dat formájában jelenhetett meg.⁸¹ A *Tiszatáj*-ban emellett helyet kapott egy interjú Waclaw Felczakkal is, amelynek egyes részletei – mindenekelőtt a második világháború időszakára vonatkozók – szöges ellentétben álltak a magyar historiográfiai kánonnal – ahogy azt Mitrovits Miklós megjegyezte.⁸² Az összeállítás ellenében megmozdult a pártállam központi és megyei apparátusa, és a kulisszák mögött felelősségre vonták a folyóirat főszerkesztőjét, Vörös Lászlót, valamint főszerkesztő-helyettesét, Annus Józsefet – mindkettejüktől megvonták a nyereségrészesedést.⁸³

A polonofil kulturális ellenállás kultúraközvetítő tevékenységének számos más módja is volt. 1980 novemberének végén a Magyarországi Lengyelek Bem József Kulturális Egyesületében irodalmi estet szerveztek *Osztrolenka véres csillaga* címmel az 1830-as lengyel szabadságharc 150. és Bem József tábornok halálának 130. évfordulójára.⁸⁴ A műsor, amely klasszikusok írásaiból, verseiből, valamint a lengyel szabadságharc visszhangjából szemezgetett, politikai allegóriaként funkcionált: „egyértelmű volt ennek a műsornak az áttételes politika üzenete azokban a napokban”.⁸⁵

A lengyelekkel való szolidaritás magánjellegű gesztusának tekinthető az is, hogy Kiss Gy. Csaba 1980–1982 között rendszeresen naplót vezetett. Ahogy maga vallott erről: „Napló – lengyel ösztönzésre. Amikor e két szót egymás mellé írtam, rögtön eszembe jutott, mire rímel. Woroszyłski dziennik węgierski-jére.”⁸⁶ Kiss Gy. itt az 1956-os forradalom idején Magyarországról tudósító lengyel író, újságíró Wiktor Woroszyłski naplójára utalt, amelynek részletei annak idején, míg a cenzúra közbe nem szólt, hivatalos formában jelentek meg a lengyel *Nowa Kultura* című hetilapban.⁸⁷

⁸¹ Witold GOMBROWICZ: *Napló* (részlet). AB Független Kiadó, Budapest, 1982.

⁸² MITROVITS Miklós: *Tiltott kapcsolat*. I. m. 141.

⁸³ GYURIS György: *A Tiszatáj fél évszázada 1947–1997*. Somogyi-könyvtár, Szeged, 1997. 127–129.

⁸⁴ KISS Gy. Csaba: *Lengyel napló*. I. m. 44.

⁸⁵ *A magyar kapcsolat*. I. m. 71–72.

⁸⁶ KISS Gy. Csaba: *Lengyel napló*. I. m. 104.

⁸⁷ TISCHLER János: „Hogy megcsendüljön minden gyáva fül”. I. m. 98.

A teljes mű később Nyugaton is megjelent, de a Szovjetunióban⁸⁸ és – Kerényi Grácia fordításában – Magyarországon is terjedt szamizdatként. Ebben a viszonyrendszerben a Kiss Gy. által vezetett napló az 1980–1981-es lengyel eseményeket a magyar 1956-hoz kötötte, miközben a kölcsönös szolidaritás és tanúságtétel gesztusának a jelentését is felvette. Lényeges továbbá, hogy a naplóírás önreflektív terében a hatalom és az egyéni választások, a nyelvhasználat és a felelősség viszonyának részleges felülvizsgálata is végbement: „Kezembe kerültek tíz évvel ezelőtti újságcikkeim. Mennyi mindent odairatott az emberrel a belső cenzor, félreértés ne essék, az én saját belső cenzorom, merthogy itt ezeket a szavakat kell, szokás használni. Talán nem is töprengtem akkor ezen. Ott voltak a kész nyelvi panelek, politikai állásfoglalás nincs bennük, mégis hazugság valamiképpen.”⁸⁹ Kiss Gy. esetében a naplóírás így módon a saját értelmiségi szerep és identitás újradefiniálásához is hozzájárult.

A polonofil kulturális ellenállás képviselői és lengyel kapcsolataik együttműködésében a Kenney-féle érintkezési formák többsége felismerhető. A demokratikus ellenzék tagjai mellett e kör tagjai is többször látogattak Lengyelországba – ha éppen a hatóságok nem akadályozták meg az útjaikat –, személyes tapasztalatokat szerezni az ottani eseményekről. Az is igaz, hogy e kör képviselői esetenként és névtelenül – mint például Kiss Gy. Csaba – fordításokkal a magyar második nyilvánosságot is segítették,⁹⁰ míg mások – például a Lengyelországban élő Szalai Attila és Engelmayer Ákos – részt vettek a nem hivatalos anyagok határokon átívelő átjuttatásában (lényegében csempészésében) is.⁹¹

A polonofil kulturális ellenállás esetében a „legenda” nagyrészt a hivatalos keretek között vagy a szürke zónában, (ön)cenzúrázott formában, többnyire politikai allegóriaként termelődött

⁸⁸ KRASSÓ György: Wiktor Woroszyński és Magyarországi naplója. In: HAFNER Mónika–ZSILLE Zoltán (összeáll.): *Maradj velünk! Krassó György írásai*. Magánzárka Kiadó, Budapest, 2001. 192.

⁸⁹ KISS Gy. Csaba: *Lengyel napló*. I. m. 188.

⁹⁰ Vö. *A magyar kapcsolat*. I. m. 72.

⁹¹ Vö. *A magyar kapcsolat*. I. m. 163.

újra, a diskurzus politikailag elfogadhatatlan elemeit, tabuit alternatív jelölőkészletek segítségével helyettesítve.⁹² Az újratermelt „legenda” topográfiai kötődése megmaradt – ugyanakkor a politikai allegória működésének természetéből adódóan a jelenre vonatkozó jelentés csak a recepció során lépett működésbe, az artikuláció során nem. Mindez azt jelenti, hogy a politikai allegóriákra jellemző „kényszerhelyettesítés” során a legenda újratermelt „históriája”, amelyben a „történelem” és a „történet” egyé válik, többnyire csak olyan „történelmet” foglalt magában, amelynek időstruktúrája látszólag figyelmen kívül hagyta a közelmúlt lengyel eseményeit. A visszacsatolás ugyanakkor ebben az esetben is működött, a lengyelek melletti gesztusokról szóló információk visszaáramlottak a magyar értelmiségiek lengyel kapcsolataihoz, és fontos szerepet játszottak a kétoldalú kapcsolatok fenntartásában.

Következtetések

A lengyelekkel való szolidaritás kifejezésének különböző formáit áttekintve az államszocializmussal való szembenállás magatartásformáinak és nonkonformista stratégiáinak széles skálája válik láthatóvá. E skála a nyílt politikai ellenzékiiséget és az underground szubverzív magatartásformáit éppúgy felölelte, mint a hivatalos keretek között működő kulturális ellenállás rejtett formáit. Abból kiindulva, hogy a lengyelekkel való szolidaritás kinyilvánításának formái erősen kötődtek az adott politikai-kulturális közeghez, érdemes csoportcentrikus megközelítésben értékelni a „legenda” működésmódját (lásd *1. táblázat*).

Ami a neoavantgárd és az underground színtereket illeti, Jonathan Bolton, a cseh underground kutatója úgy véli, hogy az underground kultúra jellegzetessége a saját magáról való legendák és mítoszok létrehozása, egyfajta „önmitologizálás” volt.⁹³ Ez igaz a magyarországi neoavantgárd színtérre is, ahol a művészek

⁹² HAVASRÉTI József: *Alternatív regiszterek*. Typotex Kiadó, Budapest, 2006. 146–147.

⁹³ Jonathan BOLTON: I. m. 131.

1. táblázat. A lengyel ellenzéki tevékenység nem hivatalos recepciójának vonásai Magyarországon csoportspecifikus bontásban

Recepció / Csoport	Underground zene / neoavantgárd művészet	Demokratikus ellenzék	Polonofil kulturális ellenállás
Érintkezési mód	legenda	legenda + zárándoklat, szöveg, futár, összehívás	legenda + zárándoklat, szöveg, futár, összehívás
Recepció formája	reprodukció	adaptáció	közvetítés
Vissza-csatolás	nem jellemző	jellemző	jellemző
Domináns funkció	önmitologizáció, rituálé	politikai tevékenység	kulturális közvetítés
Jelleg	ezoterikus	racionális	szimbolikus
Nyelv	cenzúrázatlan nyelv	cenzúrázatlan nyelv	aiszóposzi nyelv
Tér / nyilvánosság	szürke zóna / magánterek	magánterek, szamizdat	„köztes nyilvánosság”, hivatalos keretek
A hatalom viszonyából	tiltott / tolerált	tiltott	tolerált
Tevékenység	ellenkultúra / kulturális ellenállás	nyílt ellenzékiiség	kulturális ellenállás

jellegzetes módon „a saját mítoszukat építő és megélő hősökként, gurukként, dandykként, forradalmárokként jelennek meg, illetve mint olyan aktorok, akik saját kis »élet-színházukban« minduntalan saját életstílusukat és személyiségüket inszcenálják és adják elő”.⁹⁴ A magyar neoavantgárd egyik legjelentősebb kutatója, Havasréti József gondolatmenetét követve ehhez azt is érdemes hozzátenni, hogy „ugyanezek a művészek az »illegális legendáriumának« is részei, körvonalai heroikus arányokat kapnak, személyiségük mitológiai mintákban oldódik fel, színes elbeszél-

⁹⁴ HAVASRÉTI József: I. m. 105.

lések hőseivé válnak”,⁹⁵ ráadásul sokan közülük tudatosan dolgoztak a legendárium megteremtésén.

Jonathan Bolton ebből a jelenségből azt a következtetést vonja le, hogy „az underground egyszerre létezett egy jól azonosítható, lehetőség szerint népes csoportként, amelyet a saját történetei tartottak össze, és pletykák, mítoszok, legendák összességéként, amelyek a közvetlen hordozóikon túlcsordulva az őket körülvevő meghatározatlan térbe áradtak”.⁹⁶ Általánosságban véve hasonló jelenségnek vagyunk tanúi az ellenzéki csoportokról való legendák terjedése kapcsán is, e legendák ugyanis egyszerre erősítették meg az adott rendszerkritikus csoport identitását, és voltak képesek messzire gyűrűzni a kiindulópontjuktól, új „tagokat” bevonni a körbe, illetve hasonló gesztusokat életre hívni. Szűkebb értelemben azonban, a kívülről érkező „legendáknak” az underground közegében történő újrahasznosítására mindekelőtt az „önmitologizálás” példájaként tekinthetünk, amelynek legfőbb funkciója az volt, hogy megerősítsék az underground közeg nonkonform, rendszerkritikus (ellen)kulturális identitását. Az effajta szubverzív gesztusok színrevitele újra és újra megszilárdította az underground közeg kulturális mintázatait, a lázadás, az elkülönülés „legendái” narratív kötőanyagként működtek az egyéni és a csoportidentitás szempontjából. Mindezt az is megerősíti, hogy e gesztusok kevés kivételtől eltekintve nem jutottak vissza a lengyel közönséghez, eredendő céljuknak megfelelően helyben vagy éppen a művészi cserefolyamatok zárt transznacionális csatornáin keresztül gyakoroltak hatást. Másrészt e gesztusokat nemcsak az underground szűk közönsége, esetleg az érdeklődők köre „olvasta”, hanem „külső” szereplők is, beleértve az állambiztonsági és rendőri szervek képviselőit is, akiknek a reakciója rendszerint megerősítette a lázadó, felforgató gesztusok ellenkulturális, tiltott jellegét.⁹⁷

⁹⁵ Uo. 105–106.

⁹⁶ Jonathan BOLTON: I. m. 132.

⁹⁷ Elég csak arra utalni, hogy „Pécsi Zoltán” ügynök feladatául kapta, hogy „politikusan, precízen nézze át a [Galántai által szervezett egyik] kiállítás műalkotásait” [Forrás: <https://www.galantai.hu/festo/1981/810827.html> (Letöltve: 2021. 08. 05.)], amelyeket – a feladatnak megfelelően – a jelentések „durva”, „provokatív”, „különös figyelmet érdemlő” kifejezésekkel illették.

Ugyanakkor ezeket az underground gesztusokat nehezen lehetne valamifajta tényszerű tudás hordozóinak nevezni. Bolton úgy látta, hogy a legendák „közhasználatú szövegek”, amelyek lehetővé tették, hogy „az underground egyszerre tűnjön nyitottnak az új tagok felé, és maradjon meg zárt képződménynek az ideológiák és gesztusok meghatározott összességét körülölelve”.⁹⁸ Ezt a megállapítást Leo Strauss nyomán úgy is érthetjük, hogy az underground legendák egyszerre funkcionáltak nyilvános, exoterikus, és titkos, ezoterikus szövegekként.⁹⁹ Ez utóbbi jellegüket figyelembe véve a „legendát” újratermelő underground zenei és művészeti gesztusok beavatásszerű szertartásokhoz voltak hasonlatosak, amelyek a kiválasztottak számára egyfajta ezoterikus tudást tártak fel. Az underground művészet jellegéhez egyébként is hozzátartozott a kifejezőmód ritualitása, aminek részét képezte az is, hogy az előszeretettel használt kereszthivatkozások, dedikációk és rejtélyes utalások csak a beavatott és kiválasztott személyek számára voltak olvashatók.¹⁰⁰

A neoavantgárd művészet és az underground zene közege éppen abban különbözött a demokratikus ellenzék körétől, hogy a kívülről érkező „legendát” saját legendaként termelte újra, míg utóbbi igyekezett azt „racionalizált” politikai cselekvéssé alakítani. Szemben a csehszlovák szintérrel, ahol a politikai ellenzék és az underground szoros együttműködésben tevékenykedett, magyar megfelelőik között egy jelentős esztétikai törésvonal húzódott. A demokratikus ellenzék politikai esztétikájának stratégiája „tudományos», »racionalista» és »objektív» eszközökkel kívánta bebizonyítani a szocializmus tarthatatlanságait, ami viszont az underground antipolitikai, a privát iránt vonzó esztétikája számára ugyanolyan kockafejű elképzelésnek tűnt, mint a kopasz cenzorok világa”.¹⁰¹ Más szóval: a demokratikus

⁹⁸ Jonathan BOLTON: I. m. 132.

⁹⁹ Vö. Leo STRAUSS: *Az üldöztetés és az írás művészete*. Ford.: LÁNCZI András, Atlantisz Kiadó, Budapest, 1994. 27–44.

¹⁰⁰ Alfrun KLIEMS: *Underground modernity. Urban Poetics in East-Central Europe, Pre- and Post-1989*. Transl. Jake SCHNEIDER. Central European University Press, Budapest–New York, 2021. 45.

¹⁰¹ HAMMER Ferenc; Szemere Anna: Up from the Underground: The Culture of Rock Music in Postsocialist Hungary. *Budapesti Könyvszemle*, 2002/3. 268.

ellenzék nem csupán szimbolikus eszközként, hanem követendő példaként tekintett a lengyel ellenzék tevékenységére, amelynek honosítható elemeit racionális módon szándékozott adaptálni a magyarországi viszonyokra, felismerve azt, hogy a közép-európai ellenzéki mozgalmak sikere – a térség politikai átalakulása – az együttműködésen és összefogáson (is) múlik.

A „népi” értelmiség, ezen belül a polonofil kulturális ellenállás képviselői a hivatalos kereteken belül maradvá igyekeztek tágítani a pártállam közléspolitikájának szűkös határait és befolyásolni a tágabb értelemben vett magyar közvéleményt. Míg az underground zene és művészet csupán a szocialista kulturális élet infrastruktúrájának néhány elemét használta fel, miközben nagyrészt megőrizte a kifejezés szabadságát, addig a polonofil kulturális ellenállás képviselői a stratégiájukat teljes egészében a kulturális élet infrastruktúrájának igénybevételére alapozták, aminek következtében öncenzúrára, jelentős tematikai és nyelvi kompromisszumokra kényszerültek. Ugyanakkor a polonisták lengyel kulturális kapcsolatai – és ezzel együtt a lengyelekkel való szolidaritás különböző formái – döntő szerepet játszottak a közép-európai nemzetek önrendelkezését szorgalmazó történeti tudat és kulturális identitás kialakulásában, valamint e kulturális mintázatok népszerűsítésében.

A fenti kulturális keretekbe ágyazódott bele a lengyel Szolidaritás (legendáinak) recepciója is. Másképpen fogalmazva a lengyel ellenzéki és a Szolidaritás „legendája” az adott közeg csoportspecifikus kulturális jegyeinek megfelelően lendült mozgásba és váltott ki reakciókat. A fenti kulturális keretekben közös vonásnak tűnik, hogy a „legenda” imaginárius körforgása és újratermelése szinte minden esetben a kulturális és politikai identitás bizonyos mintázatainak megerősítéséhez vagy azok újjáformálásához járult hozzá. A transznacionális diffúzió hatását érdemes tehát csoportspecifikus módon, alulnézetből vizsgálni, figyelembe véve az ellenzéki és a kulturális ellenállás különböző formáinak széles palettáját, miközben nem szabad elfeledkezni az ellenzéki diffúziójának imaginárius csatornáiról sem.